

ՀՏԴ 82.01/.09

Գրականություն

Միրվարդ ՄՏԵՓԱՆՅԱՆ**ԱրՊՀ ռումանագերմանական լեզուների ամբիոնի դոցենտ, ԲԳԹ.****E-mail: sirasuhi@rambler.ru**

ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ԹԵՄԱՅԻ ԸՆԿԱԼՄԱՆ ՀԱՅԵՑԱԿԱՐԳԱՅԻՆ ՈՐՈՆՈՒՄՆԵՐ

Սույն հոդվածի հիմքում դրված է արտասահմանյան գրականության մեջ Հայոց ցեղասպանության թեմայի պատմական հայեցակարգի ճանաչողական խնդիրը քաղաքական տեսանկյունից: Մա դիտվում է որպես պայքարի գործընթաց, որի նպատակը ցեղասպանությունների, բռնությունների ընկալումն է, իսկ հիմնական պատճառը եղել ու մնում է պատմական կրկնության վախը: Բռնությունը որպես դիրքորոշում սահմանվում է ժամանակի քաղաքական մարտավարության և էթնիկ ներհատկության փոխներգործմամբ: Արդի հայեցակարգային որոնումների տեսական հիմք է առաջարկվում թուրք պատմաբան, ցեղասպանագետ, ԱՄՆ Քլարկի համալսարանի պրոֆեսոր Թաներ Աքչամի «Խայտառակ արարք Հայոց ցեղասպանությունը և թուրքական պատասխանատվության հարցը» աշխատությունը: Գեղարվեստական առումով խնդրին առնչվող հենք ունեն Օմար Փամուքի «Չյունը», Էլիֆ Շաֆագի «Ստամբուլի բիճը», Էդգար Հիլզենրաթի «Վերջին մտքի հեքիաթը» Աքրամ Այիսլիի «Քարակերտ երազներ», Գամիդ Ամիրովի «Արցունքներ դրախտում» վեպերը:

Բանալի բառեր՝ Հայոց ցեղասպանություն, պատմական հայեցակարգ, էթնիկ առանձնահատկություն, մշակութային հիշողություն, մեղդահ, բռնության կրկնություն, համամարդկային խնդիր, ազգային ինքնություն, համիդյան ձեռագիր, պատմամշակութային շերտեր:

С.Степанян

**КОНЦЕПТУАЛЬНЫЕ ПОИСКИ ВОСПРИЯТИЯ
ТЕМЫ ГЕНОЦИДА АРМЯН**

В основу данной статьи положена познавательная проблема исторической концепции темы Геноцида армян в зарубежной литературе с политической точки зрения как процесса борьбы, целью которого является восприятие геноцидов и насилия, а главной причиной был и остается страх перед историческим повторением. Насилие как позиция определяется взаимодействием политической тактики времени и этничности. В качестве теоретической основы для современных концептуальных поисков предлагается работа турецкого историка, исследователя геноцида, профессора Университета Кларка Танера Акчама «Позорное дело, Геноцид армян и вопрос турецкой ответственности». С художественной точки зрения романы «Снег» Омара Памука, «Стамбульский бастард» Элиф Шафага, «Сказка о последней мысли» Эдгара Хильзенрата, «Каменные сны» Акрама Айисли, «Слезы в раю» Гаида Амирова. имеют основу, связанную с этой проблемой.

***Ключевые слова:** Геноцид армян, историческая концепция, этническая особенность, культурная память, мецца, повторение насилия, общечеловеческая проблема, национальная идентичность, гамидовский почерк, историко-культурные слои;*

S.Stepanyan

**CONCEPTUAL SEARCH FOR UNDERSTANDING THE
THEME OF THE ARMENIAN GENOCIDE**

This article is based on the cognitive problem of the historical concept of the Armenian Genocide in foreign literature from a political point of view as a process of struggle, the purpose of which is the perception of genocides and violence, and the main reason was and remains the fear of historical repetition. Violence as a position is determined by the interaction of the political tactics of the time and ethnicity. As a theoretical basis for modern conceptual searches, the work of the Turkish historian, genocide researcher, professor at Clark University

Taner Akçam "The Shameful Case, the Armenian Genocide and the Question of Turkish Responsibility" is proposed. From an artistic point of view, the novels "Snow" by Omar Pamuk, "Istanbul Bastard" by Elif Shafaga, "The Story of the Last Thought" by Edgar Hilsenrath, "Stone Dreams" by Akram Ayisli, "Tears in Paradise" by Gamid Amirov have a basis related to this problem.

Key words: Armenian Genocide, historical concept, ethnic peculiarity, cultural memory, Meddah, repetition of violence, universal problem, national identity, Hamid's handwriting, historical and cultural layers.

Վերածննդի դարաշրջանում մարդը՝ որպես բարձրագույն արժեք, համոզված էր, որ ունի արժանապատիվ կյանքով ապրելու իրավունք: Եվ սա հիմք դարձավ, որ առաջին լուսավորիչները բռնությունը դիտարկեին որպես համամարդկային խնդիր: Չնայած դրան՝ բռնության ու ցեղասպանության խնդիրը մնաց արդիական և 20-րդ դարում ավելի լուրջ բնույթ ստացավ: Մարդկությունը կանգնած էր բազմաթիվ գերխնդիրների առջև, իսկ գրականությունը մարդուն տեսնում էր էքզիստենցիալ որոնումներում: Հայոց ցեղասպանության թեման մուտք գործեց համաշխարհային գրականության համատեքստ, որտեղ բոլոր հեղինակներին միավորում էր Հայոց ցեղասպանությունը համամարդկային խնդրի մակարդակի վրա ուսումնասիրելու նպատակը: Թուրքիայի կառավարության կողմից շարունակվող մերժողական քաղաքական դիրքորոշման դեմ Հայոց ցեղասպանության մեմոնիկ դարամյա ներկայությունը գրականության մեջ՝ որպես «մշակութային հիշողության» բաղադրամաս, համաշխարհայնացման ու գիտատեխնիկական նվաճումների ազդեցությունների խառնարանում ընտրեց արդի առանցքանիշը՝ Հայոց ցեղասպանության թեմայի պատմական հայեցակարգի ճանաչողական խնդիրը քաղաքական, փիլիսոփայական, հոգեբանական, մշակութային տեսանկյունից: Թուրք գրող Օմար Փամուքն այստեղ կարևորում է վիպասանի դերը. «...Վիպասանի «քաղաքականությունը» առաջանում է նրա երեւակայությունից, ուրիշը լինելու կամ ուրիշին պատկերացնելու նրա կարողությունից: Այդ ընդունակությունը վիպասանին դարձնում է մի խոսնակ, որը բարձրաձայն խոսում է նրանց փոխարեն, ովքեր չեն կարող ճշմարիտ իրականության

մասին արտահայտվել»¹: Այս դիրքորոշումը ստեղծագործական առումով նշանակում է ճշմարիտ հայացքով իրականության բացահայտումն ու բարձրաձայնումը: «Չյունը» վեպում Կարս քաղաքի նկարագրության պատմամշակութային շերտերում Օ.Փամուքն անընդհատ հիշեցնում է հայի ու հայկականության հենքի մասին. հայ ազգային թատրոնի շենքը, քաղաքապետարանի շենքը, Կարսի եկեղեցին, Վարդանի քարե կամուրջը, հայերի տների փակ դարպասները, հայերի հարուստ լինելու փաստը որպես էթնիկ առանձնահատկություն և այլն: Ամբողջ շրջագայության արդյունքում ընթերցողն ընկալում է մի բան. հայերը Կարս քաղաքի տերերն են եղել, որոնց նա չի հանդիպել Կարսի ներկայում: Ինչու: Այս հարցի պատասխանը հեղինակը տվել է գրքի գերմաներեն հրատարակության շնորհանդեսին. «Թուրքիայում 90 հազար քուրդ և մեկ միլիոն հայ է սպանվել: Ոչ ոք դա չի հանդգնում ասել, ես ասում եմ»²:

Պատմական հայեցակարգի ճանաչողական գործառույթը ըստ թուրք գրող Էլիֆ Շաֆագի, գրականության մեջ կրում է բառը, որը պետք է այն լսարանն ունենա, որ ունեցել են Օսմանյան ժամանակաշրջանում մեղդահները, պատմասացները, որոնք շրջում էին տարբեր սրահներ, սրճարաններ ու պատմում պատմություններ, ու նրանց լսելու էին գալիս հասարակության տարբեր խավերի մարդիկ. «Պատմություններ լսելը ճկում է երեւակայությունը, իսկ պատմելը՝ թույլ է տալիս մեզ թռիչք կատարել մշակութային սահմաններից այն կողմ, անցնել տարբեր փորձությունների միջով, զգալ մյուսների ապրումները»³: 2008թ. մեղդահների արվեստը ներառվել է մարդկության ոչ նյութական մշակութային ժառանգության ներկայացուցչական ցանկում⁴: Հրեա գրող Էդգար Հիլզենրաթը Հայոց ցեղասպանության մասին «Վերջին մտքի հեքիաթը» վեպում Հայոց ցեղասպանության պատմությունը աշխարհին ճաաչելի դարձնելու համար գրական պատասխանատվությունը թողնում է մեղդահին: Վերջինիս պատմություններից ընթերցողն իմանում է Թովմա Խատիսյանի նախնիների մասին, լեզենդներ, որոնք վերաբերում են հայոց թագավորներին և Հայաստանի քրիստոնեական դարձին: Հեղինակը բազմիցս հայկական սովորություններն ու բարքերի մասին պատմությունները դարձնում է երկխոսության թեմա: Հայ ժողովրդի ազգային ինքնության

¹ **Ավետիսյան Անի**, Պատմական Կարս քաղաքը Օրհան Փամուքի <<Չյունը>> վեպում, էջ 1: Տես՝ «Ազգ» օրաթերթ, թիվ 16, 28.10.2006:

² **Ավետիսյան Ա.**, Պատմական Կարս քաղաքը Օրհան Փամուքի <<Չյունը>> վեպում: Տես՝ <https://www.academia.edu/31707714/>, էջ 7:

³ Արձակագրության քաղաքականության մասին, տես՝ https://www.ted.com/talks/elif_shafak_the_politics_of_fiction?language=hy#t-1158302/:

⁴ Տես՝ <https://en.wikipedia.org/wiki/Meddah/>

մասին վկայակոչում են գերմանացիները, ավստրիացիները՝ ընդդեմ Թուրքիայի մերժողականության:

Ներկայացված երեք դեպքերում էլ վեպի կերտումը դիտվում է որպես պայքարի գործընթաց, որի նպատակը ցեղասպանությունների, բռնությունների ընկալումն է, իսկ հիմնական պատճառը եղել ու մնում է պատմական կրկնության վախը: Այս առումով, 20-րդ դարի գեղարվեստական մտքի ձևավորման առաջնային տեսական հիմք է թուրք պատմաբան, ցեղասպանագետ, ԱՄՆ Քլարկի համալսարանի պրոֆեսոր Թաներ Աքչամի «Խայտառակ արարք Հայոց ցեղասպանությունը և թուրքական պատասխանատվության հարցը» աշխատությունը (հայերեն թարգմանվել է 2021թ.), ուղղված թուրքերի մերժողականության դեմ...»-ը, լայնածավալ դաժան բռնությունների բոլոր ուսումնասիրությունները մեզ մեկ հիմնական սկզբունք են ուսուցանում. նման դեպքերի կրկնությունը կանխելու համար մարդիկ պետք է նախևառաջ գիտակցեն իրենց սեփական պատասխանատվությունը, քննարկեն այդ հարցը, վիճեն դրա շուրջ և ճանաչեն այն: Նման ազնիվ գիտակցման բացակայության դեպքում այդպիսի գործողությունների կրկնվելու հավանականությունը մեծ է, քանի որ յուրաքանչյուր խումբ կարող է դիմել բռնության: Երբ ստեղծվում են նպաստավոր պայմաններ, բռնության այդ հակումն ամենաչնչին պատրվակով կարող է իրականություն դառնալ: Բացառություններ չկան>>¹: Թաներ Աքչամի ընդգծումով սա ոչ միայն Հայաստանի և Թուրքիայի, հայկական Սփյուռքի և Թուրքիայի միջև առկա խնդիր է, այլ ունի նաև համաշխարհային բնույթ և մարդու իրավունքների համար պայքարի կարևոր մասն է կազմում ²: Հայոց ցեղասպանության իրականացմանը նախորդող Օսմանյան բռնակալության ռեժիմի տակ գտնվող ժողովուրդները համարվում էին սուլթանի հպատակներ: Այս ընդհանուր հալածանքի տակ մուսուլմանների ու ոչ մուսուլմանների միջև խտրականությունը հանգեցրել էր իրավական բացահայտ խախտումների: Իսլամական օրենքով ձևակերպվել ու հաստատվել են մշակութային տարբեր խմբերը բնորոշող հասկացություններ, ինչպես օրինակ՝ «գրքի մարդիկ>>, «պայմանագրի մարդիկ>>, «պարտքի մարդիկ>>, «զիմմիներ» և այլն: Տարբեր հրամանագրերով ոչ մուսուլմանների համար աստիճանաբար ավելանում էին նաև կենցաղային տարբերություններ. հայերի կոշիկներն ու գլխաշորերը պետք է կարմիր լինեին, մինչդեռ հույներինը սև էին, իսկ հրեաներինը՝ կապտավուն, նրանց տները նույնպես պետք է ներկված լինեին տարբեր

¹ Աքչամ Թ., Խայտառակ արարք, Ե., 2021, էջ 8:

² Աքչամ Թ., Հայոց ցեղասպանության հարցը համաշխարհային բնույթ ունի, ազատության ռադիոկական, 04.2020

գույնով, զիմֆներին արգելված էր մաշիկներ հագնել, իսկ բաղնիքում նրանք պետք է լինեին փոքր զանգուլակներով: Այս ժամանակաշրջանը Թաներ Աքչամը համարում է Հայոց ցեղասպանության ետնապատկերը: Բռնության կրկնության համար նա կարևորում է նաև հոգեբանական գործոնը, որովհետև ըստ հեղինակի, թուրք հասարակությունը հակված չէ վերլուծել սեփական անցյալը: Պատմությունից խուսափելն այս դեպքում նա համարում է հետևանք նաև պատմության խեղաթյուրման:

Պատմության կրկնության պատճառներից իսպանացի գրող Գոնսալո Գուարչը առանձնացնում է թուրքերի՝ մարդ սպանելու հակումը գենետիկ մակարդակում: Մուլթանից մինչև հասարակ զինվորը, թվում է, վարակված են այդ արատներով, և սա հանգեցնում է հասարակության մերկացման, ինչը երևան է հանում Օսմանյան կայսրության ամբողջ արատավորությունը: Նման նկարագիր տալիս է նաև իսպանացի գրող Խուան Գոյտիսոլոյը ստամբուլյան ճանապարհորդական հուշերում՝ ներկայացնելով թուրք էթնոսի մասին Արևմուտքում տարածում գտած կարծիքը. «Օսմանյան կայսրության շքեղության շրջանում Արևմուտքում թուրքի դոմինանտ պատկերը ներկայանում է որպես բարբարոս, անգութ, դաժան ու արյունաբեր՝ հանձնված մարմնական հաճույքներին ու սոդոմի գարշելի փչացածությանը»¹: Այս ձևակերպումը նորություն չէ, այս մասին հանդես է եկել գերմանացի հայտնի վերլուծաբան ու հրապարակախոս Հայնրիխ Ֆիրբյուխերը՝ հիմք ընդունելով էության ոճրագործ ներհատկությունը, որն ուղղորդում է ոճիրի կրկնությունը «Բռնություն, բռնություն և դարձյալ բռնություն. ահա թուրքական պատմության խորհրդանշանը»²:

Քաղաքական ու մարտավարական ժառանգությունը, որը սուլթան Համիդը թողել է երիտթուրքերին, սերնդեսերունդ պահպանվել է առ այսօր կրոնական ու աշխարհիկ դիմանկարում: Էլջին Գրոսբլոուսի (1899-1983) «Արարատ» վեպում հերոսներից մեկը հայտնվում է Բաքու քաղաքում: Նկարագրելով Բաքվի ջարդերը՝ հեղինակը ցույց է տալիս թուրքերի և կովկասյան թաթարների քաղաքականության նույնությունը: Մի հայի սատարելու համար Աքրամ Այիսլիի «Քարակերտ երագներ» վեպում ադրբեջանցի մի հայտնի դերասան ենթարկվում է մահացու ծեծի: Անգլիտակից վիճակում նա միայն ճամփորդում է ժամանակների միջև, ներկայի պատկերներում ականատես դառնում անցյալի բռնության շարունակությանը: Տիրանալով թատրոնի աշխատակցի տանը՝ թուրք պաշտոնյան նրան նետում է բարձրահարկ շենքի լուսամուտից, ու դեպքը

¹ **Գարապետյան Ս.**, *Հայոց ցեղասպանության թեման իսպանական արձակում: Տես՝ Goytisoló J. Estambul otomano, Barcelona, Peninsula, 2003, p. 76.*

² **Ֆիրբյուխեր Հայնրիխ**, *Հայաստան 1915-ին, Երևանի Պետական հր., Ե., 2000:*

ներկայացվում է որպես ինքնասպանություն: 21-րդ դարի Արցախյան պատերազմներում թուրք քաղաքականության ժառանգորդները դադստանցի գրող Գամիդ Ամիրովի «Արցունքներ դրախտում»/2022թ./ վեպում պահպանում են համիդյան ձեռագիրն ի դեմ արցախցու, որում Աստված իր հոգին է դրել՝ նրան նվիրելով դրախտը: Իսկ ամենադառը մարդկային արցունքները թափվում են դրախտում: Վեպն իր գաղափարական նշանակությամբ փորձ է՝ հատելու ազգային սահմանները և հասկանալու հայկական ինքնագիտակցության ողջ խորությունը:

Վեպի տարածական ու ժամանակային տիրույթներում բռնության ժառանգակրի որդեգրած քաղաքականությամբ իսկ ստեղծվում է նաև ներքին՝ Թուրքիայում ժողովրդավարության խնդիրը: Ժամանակակից Թուրքիայի ժողովրդավարության համար պայքարող երիտասարդ սերնդի խոսքը բազմաթիվ գոհերի ու բանտարկումների պատճառ է դառնում: Հարյուրավոր երիտասարդ լրագրողներ գտնվում են Թուրքիայի բանտերում: Թուրք գրող Էլիֆ Շաֆագի «Ստամբուլի բիճը» վեպում հարբեցող ծաղրանկարիչը համոզված է, որ կատարած ծաղրանկարների պատճառով հերթական անգամ կբանտարկվի. «Հարբեցող ծաղրանկարիչը՝ կառավարությունը պատկերել է որպես ոչխարի հոտ, իսկ վարչապետին՝ ոչխարի մորթու մեջ մտած գայլի տեսքով, ու այդ քաղաքական ծաղրանկարները մեծ համբավ էին ձեռք բերել: Եթե այս փոխաբերությունն էլ ձեռքից առնեին, այլ բան ուներ մտածած. պինգվիներ: Մեջլիսի բոլոր անդամներին որոշել էր սնոքինգով պինգվիների տեսքով նկարել»¹: Թուրքիայում ժողովրդավարության գոյության մասին նա ասում է. «Եթե այս երկրում գոնե մի քիչ դեմոկրատիա կա, այս ձեռքիս ալկոհոլի շշին ենք պարտական: Ոչ սոցիալական ռեֆորմները, ոչ քաղաքական շարժումները, ոչ անգամ ազատագրական պատերազմը: Թուրքիային մյուս բոլոր մուսուլման երկրներից առանձնացնողը սա է, այս գարեջուրը...»²: Հեղինակը խոսում է արմատների մասին, Ստամբուլ քաղաքի մասին, որտեղ բնակվել են հայեր, հույներ, որոնք նույնքան բնիկ են, որքան թուրքերը: Արմատներից զրկումն ու դրա մոռացումը, որը հանգեցնում է մշակութային ճգնաժամի, հեղինակը դիտարկում է իր ժամանակաշրջանի քաղաքական տեսանկյունից. այսօրվա Թուրքիայում օտար են հայերը, բայց օտար է նաև հեղինակը: Հեղինակը պայքարում է հայրենի երկրի ժողովրդավարության հաղթանակի համար, ինչի համար և դատապարտվում է: «Թուրքիայում դժվար է հայ լինել»³-The Armenien Mirror Spectator-ին տված հարցազրույցում ասել

¹ Շաֆագ Է., Ստամբուլի բիճը, <<Անտարես>>, Ե., 2012, էջ 94:

² Նույն տեղում, էջ 103:

³ -The Armenien Mirror Spectator, May 12, 2016:

է հեղինակը: Սա ամենամեծ խնդիրն է Թուրքիայում, որտեղ ամեն ինչ մատնված է միօրինակությանը: Նույնիսկ նրա թուրք լինելու փաստը ոչ մի առավելություն չէր տվել, նրա կյանքը նույնքան վտանգված է, որքան որ Հրանտ Դինքինը կամ նրա համախոհներն: Այս մասին է խոսել նաև Հրանտ Դինքին ուղղած նամակում. «Այս երկիրը տվել է ազգայնական, այլատյաց և խտրական քաղաքականություն,Այն գանձում էր իր մտավորականությանը, կախում, խոշտանգում և բանտարկում երիտասարդներին իրենց մտքերի համար: Նա մերժում էր մտքի ազատությունը, խոսքի ազատությունը»¹: Այն հարցը, թե գլխավոր կերպարներից Մուստաֆայի մահը սպանություն է, թե ինքնասպանություն, մնում է օդում կախված, բայց երկու դեպքում էլ այն արդարացվում է, որովհետև անցյալը կրնակոյիս հետևում է քեզ ու հիշեցնում իր մասին: Քաղանջյանների ընտանիքի բոլոր անդամներն ունեն այս խնդիրը, ինչը նաև տոհմի ու Թուրքիայի պետության ու հասարակության խնդիրն է:

Հոդվածը տպագրության է երաշխավորել խմբագրական
խորհրդի անդամ, Բ.Գ.Պ. Ս.Ա.Խանյանը:

¹ An open letter to Hrant Dink: Sku` <https://www.elifsafak.us/yazilar.asp?islem=yazi&id=361>: